

CSOPORT, TÁRSADALOM, POLITIKA – PATAKI FERENC SZOCIÁLPSZICHOLÓGIAI MUNKÁSSÁGÁBAN¹

HUNYADY GYÖRGY

ELTE Pszichológiai Intézet
E-mail: hunyady.gyorgy@ppk.elte.hu

Béérkezett: 2016. február 15. – *Elfogadva:* 2016. február 23.

A szociálpszichológia hazai intézményesítésben különösen fontos szerepet játszott Pataki Ferenc, aki 1965-ig a közösségi nevelés kiemelkedő szaktekinvélye volt, majd az MTA Pszichológiai Intézetében egy szociálpszichológiai csoport kialakítására vállalkozott. Az ideológiai fenntartásokba ütköző szaktudomány legitimizálásának harcát ő vívta meg, amellet érvelve, hogy a szociálpszichológia művelése teszi teljessé a tudományos társadalomképet és kamatozik a gyakorlatban az emberek és csoportok kapcsolataiban. A hazai tradíciókra építve a csoportpszichológiával kezdte kutatómunkáját, amely a szociális identitás korszerű témájában teljessé lett ki. Mint a szociálpszichológia akadémikus képviselője esszéisztikus írásaiban elemző figyelemmel foglalkozott a rendszerváltozás társadalmi atmoszférájával, veszélyes konfliktusaival és politikai fordulataival. Munkásságának záró szakaszán a magyar nemzeti tudat és a hazai demokrácia alaphérdéseit tanulmányozta és világitotta meg.

Kulcsszavak: csoport, szociális identitás, politika, a magyar szociálpszichológia története

Pataki Ferenc életművének maradandó, a pszichológiai tudományok hazai történetéből kitörölhetetlen eredménye a szociálpszichológia szubdiszciplínájának intézményesítése. Amikor itt az intézményesítésről szólok, akkor nyilván nem pusztán, nem is elsősorban a szervezeti fejlesztésre, pozíciókra, személyi politikára gondolok, hanem a tudományág szellemi hatókörének kialakítására, szűkebb szakmai és tágabb társadalmi elfogadtatására, célképzeteinek és – stílszerűen szólva – szociális identitásának kialakítására. A mai szakmai közösség és a lélektan tömeges közönsége számára szinte képtelenségnek tűnhet, hogy majd' egy fél évszázad telt el a pszichológia hazai történetéből,

¹ A tanulmány teljes szövege az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztálya 2016. január 22-i, Pataki Ferenc akadémikus tiszteletére című tudományos ülésén elhangzott előadásnak.

mígnem a tudomány kísérleti/általános, fejlődés- és személyiség alapterületei mellett *negyedikként polgárjogot nyert a szociálpszichológia*, és ezáltal a hazai tudományosság szerkezete végre összhangba került nemzetközi előképével. Itt a „polgárjogot nyert” kitétel némi játékoságot visz az intézményesítés megjelölésébe, minthogy az Amerikában kivirágzott szociálpszichológia szellemi meggyökeresedésében épp az okozott több évtizednyi elmaradást, hogy a bolsevik rendszer ideológusai a pszichológiának ezt az ágát polgári jellegűnek és érdekűnek ítélték, mint amely elfedi és manipulatív módon feledtetni próbálja a társadalom osztályviszonyait, ezáltal osztályharcos szempontból félrevezető, sőt kártékony. A mai szakmai közösségnek és a lélektan tömeges közönségének az is tudomásul szolgálhat, hogy a pártállami rendszer tudománypolitikai befolyása nem úgy érvényesült, hogy forint milliárdokkal preferált bizonyos tudományterületeket, míg másokat éhkoppon hagyott, hanem volt, amit nem tűrt és azt egyszerűen likvidálta az oktatásból, kutatásból, a szakmai diskurzusból és a kontrollált közbeszédből. A '40-es évek Mérei Ferenchez köthető próbálkozásai után évtizedekig erre a sorsra jutott a szociálpszichológia Magyarországon, mint ahogy így járt Vlagyivosztoktól Kelet-Berlinig a glóbusz felén (talán egy-két törzsökös amerikai kapcsolattal rendelkező lengyel egyetem szerényen meghúzódó kivételével).

Ám nemcsak a sötétség jött keletről, hanem ott kezdett felderengeni némi intellektuális fény is.

A desztalinizálás folyamán a '60-as évek fordulóján *a Szovjetunióban élénk ideológiai tusakodás* keretében a kiátkozás ellenében tért hódított az az engesztelő gondolat, hogy ha Nyugaton a személyes viszonyokban és csoportszinten harmóniát és hatékonyságot tud növelni a mikroszociológia és az erre alkalmazott pszichológia, akkor ezek *valóságfeltáró és viselkedésformáló technikáit* saját osztálymentes társadalmukban is használják fel, és ezen empíriát hiányos, töredékes, elégtelen elméleti háttéréről leválasztva a marxizmus gondolati alapjára helyezték. Magyarországon a megtorlás enyhülésének, az értelmiség regenerációjának, a reformok előkészítésének atmoszférájában volt erre fogadókészség és kezdeményező kedv, így a hányatott sorsú Pszichológiai Intézetnek is nyilvánvalóan kirótt akadémiai feladata lett, hogy az országban elsőként kezdjen szociálpszichológiai kutatásokba.

Pataki Ferenc magasba törő és veszélyes mélységbe zuhanó ifjúsági mozgalmi pályafutás után a neveléstudomány markáns alakja volt már ekkor, bravúros Makarenko-monográfiájával (Pataki, 1966) friss kandidátus és az OPI általános iskolai közösségnevelési fejlesztő kísérletének témagazdája. Ha úgy döntött, hogy kötélnek áll, és törpe csoportunk élén szakmát vált és akadémiai keretben alapkutatót végez, ehhez erős motiváció kellett, a jól ismert körülmények taszítása és a be nem látható új közeg vonzása. Neveléstudományi sikerei nyilván erősítették tudományos ambícióit: Makarenkónak a KGB nevelőtáborban szerzett irodalmias formában hozzáférhető tapasztalataiból a közösség révén végbemenő humánus nevelési elveit és módszertanát oly módon bányászta elő és építette egész gondolati katedrálissá, hogy kötete a nyugatnémet pedagógiai szakirodalomnak is évtizedes siker-könyve lett. A legdöntőbb leszűrt tanulsága talán az volt, hogy Makarenko minden félreérthető megfogalmazása ellenére a közösségépítés nem öncél, viszont *az egyén nevelő célzatú formálásának* leghatékonyabb közege és eszköze. A kezdeményező szellemű pedagógusok kiterjedt hálózatában végezte közösségfejlesztő kísérletét. Ez az úttörőmozgalom élő *gyakorla-*

tának finomművű elemzésével a tudatosság magas szintjére segítette a közreműködőket. Ennek menetét, kooperatív szellemét, Pataki kivívott szakértői tekintélyét közvetlenül megfigyelhettem magam is, amikor közös csoportkutatásunkhoz is itt gyűjtöttünk szociometriai adatokat, miközben – sorsszerű véletlenként – feleségem első feladata lett az OPI-ban e kísérlet zárása és szakmai leszüretelése. Ha mindettől 1965-ben búcsút vett, abban – csak találgatni tudom – közrejátszhatott a *politika és pedagógia* közvetlen közelsége és átjárása (amint ezt egy helyütt Kardos Lászlóra emlékezve kiemelte – Pataki, 1988, 59–60), ami ekkor behatárolta mozgásterét, miközben már a megcsömörlésig ismerős volt számára. Az ideológiai jártasság magasiskoláján is túl volt (soha nem felejttem a Marx- és Lenin-idézeteknek azt a színpompás kavalkádját, amit a legmerészebb témaváltásokkal a pókerjátékosok rezzentelen arcával produkáltak Ágh Attilával a Hiedelem konferencia ebédasztalánál), ami nyilván csak fokozta benne az *ideológiai konstrukciókkal szembeüthető valóság* ismeretének vágyát, amit az empirikus kutatások méltatásakor és védelmében később oly sokszor felemlgetett. Az empirikus ténygyűjtés vágyát valószínűsíti, hogy vállalt intézeti kutatómunkája mellett a '60-as évek második felében aktív közreműködője volt két nevelésszociológiai jellegű diákvizsgálatnak is (Gaszó, Pataki, Sántha és Várhegyi, 1970; Gaszó, Pataki és Várhegyi, 1971; Pataki, 1977), melyek kiterjedt mintákon pálya- és értékválasztásokat, életvitelt és normavilágot próbáltak felderíteni. Az ember és társadalom beszűkül és kanonizált szemléletén túl nyilván a *világ tudományosságának sokszínűségét* várta Szovjetunióban és nálunk hozzáférhetetlen pszichológiai kutatásokkal és elméletalkotással való beható ismerkedéstől. Így aztán az OPI célra szervezett, gyakorlatias, minisztériumi és pártkontroll alatt működő intézményéből az MTA kissé zaklatott intézetébe lépett át. Ebben épp a gyermeklélektan szolid gyakorlati szakembereinek generációs cseréje zajlott, a szakterületi és szakmai színvonalbeli heterogenitás egyszerre jelentkezett a társadalmi bezárkózás és kollegiális elzárkózás fojtott légkörében, melynek vezetése szakmailag nem volt ura a helyzetnek (amit magában is magyaráz, hogy a korábban katonáskodó igazgatójának kora gyermekkorral foglalkozó kandidátusi értekezését titkosították a Szovjetunióban). Az intézet az orvosi és történeti osztályok között kilengő akadémiai vezetéstől tudományos orientációra nem, legfeljebb színvonalbeli kritikára számíthatott. Pataki negyedmagával képezett itt – szociálpszichológia címkével – egy új csoportot, melynek tagja volt egy, a pártközpontból kikopott elvtárs (nevezzük őt Nagynak), tagja volt Halász László, aki művészetpszichológiai hatásvizsgálatokat folytatott és tagja voltam én, történelem és pszichológia szakon frissen végzett akadémiai gyakornokként. Ez volt a kiindulópont, innen vezetett felfelé az intézményesítés útja.

A kutatócsoport témájának kitűzése *stratégiai kérdés* volt. Pataki Ferenc e célra a *csoportkohézió* vizsgálatát választotta ki, tervezte be, mint ahogy e tárgyban jelent meg több év múlva kettőnk közös kis kötete (Pataki és Hunyady, 1972). E témaválasztás mellett több kimondott-kimondatlan megfontolás szólt. Egyrészt a csoport belső összetartása az egyedüli hazai empirikus hagyományt képviselő Mérei-féle szociometriával megragadható volt. Másrészt ennek a deskriptív csoportjellemzőnek a jelentőségét a Makarenko-monográfiába illesztett közösség-pszichológiájában normatív szempontból is méltányolni tudta (Pataki, 1966, 412–443), mint ahogy az figyelmet érdemel minden társadalmi életszférában megjelenő emberi csoporttal kapcsolatban.

Harmadrészt egyén feletti csoportismérvről lévén szó, ennek kutatása nem okozott területvitát a pszichológia egyik ágával sem, de a maga módján támogathatta ezek bármelyikének művelését. Negyedrészt jól illusztrálta a bevezetésre szánt *szubdiszciplína sajátosságát*, sőt nemzetközi műveléséhez képest azt a marxizmusra hajazó törekvést is, hogy az emberek közötti kapcsolatokat – mint sajátos tárgyat – mi élő társadalmi közegében tanulmányozzuk és értelmezzük. Magam – mint kutatócsoportunk hadra fogható állománya – arra hajlottam és huzakodtam, hogy Amerikában az '50-es években kulmináló csoportkutatás helyett kezdjünk a '60-as években kiteljesedő attitűd-dinamikával foglalkozni, a személyes vélekedések egyéni belüli összerendezésének, ún. konzisztencia-elméletei nyomán, de ezt az intenciót szívélyesen túrva és befogadóan támogatva Pataki kitarított a csoportkohézió témája mellett, ami egyszersmind magában rejtett egy olyan *szociálpszichológia definíciót*, mely szerint tudományunk a társadalmi kontextusban szemlélt személyközi viszonyokat tárgyalja. Mérei Ferenc – aki Pataki Ferencnek a '40-es évek ifjúsági mozgalmában szakmai referenciája és vezetőtársa volt – ügyünk generális támogatása mellett első társasági fórumainkon két kemény, türelmetlen észrevételt tett. Egyrészt, hogy a szociometriából már kitermeltek minden csoportkutatási leleményt, ma már az nem több, mint rutinosan alkalmazható módszer, másrészt, hogy a szociálpszichológus nem azt kutatja, hogy mi a kutatásának elhatárolt sajátos tárgya, hanem tárgyat kutatja a tőle telhető intenzitással és sokoldalúsággal. Mindemellett a fontolva haladó Pataki Ferenc a szociálpszichológia intézményesítése szempontjából célirányosan járt el empirikus munkánk mintadarabjának kiválasztásakor, és a szociálpszichológia ideológiai legitimizálását biztosító, „A marxista szociálpszichológia tájékoztatói irányai” című tanulmányának megjelentetésekor a *Társadalmi Szemle* elméleti pártfolyóiratban (lásd Pataki, 1977, 7–39). E *tanulmány újdonságértéke* nyilvánvalóan az volt, hogy a társadalomkép teljességéhez hozzátartozik annak módszeres számbavétele, hogy az emberek hogyan élnek meg személyes, csoportközi és társadalomhoz fűződő viszonyaikat, akkor is, ha a társadalom osztálytagozódása, harcuk és benne az osztályideológiák ezeket a szubjektív érzéseket, gondolatokat, várakozásokat és vágyakozásokat keretező és megszabó tárgyi körülményeknek tekinthetők és tekintendők. Nem hinném, hogy Pataki csak ügyes álcaként fogta fel az objektív társadalmi viszonyok és törvényszerűségek lényegét látni vélő marxizmust, de annak abszurditását érezte és érzékeltette, hogy társadalmi viszonyok objektivitása megállhat és fennállhat mindennemű életteli pszichológiai reprezentáció nélkül (ameddig Lukács ortodoxiája elment az osztálytudatra vonatkozó marxista alapművében). Pataki huszárosan megoldotta a szociálpszichológia ideológiai legitimációját, különösen, ha látjuk a szovjet szerzők másfél-két évtizedes vergődését általában az empirikus társadalomkutatás és sajátosan a kísérleti szociálpszichológia eszmei elkönyvelésében, vagy látjuk a keletnémet Hiebsch–Vorweg duó erőfeszítéseit, hogy partikulárisan az együttműködés tapasztalati anyagából kibontsa és levezesse a mindenkori emberi kapcsolatok élményvilágának gazdagságát. A szaktudományos munkálatok *elfogadásának és nekilendülésének sikeres fázisában* (lásd Hunyady, Pataki és Váriné, 1976) nem volt aztán könnyű pár év múltán szembesülni a szociálpszichológia *nemzetközi léptékben jelentkező* – úgymond – *válságával*. Azzal, hogy a szociálpszichológia szülőházájában, Amerikában a diákok a szaktudomány mondandójára és módszertanára támadtak, prominens képviselői egymás, sőt önmaguk teljesítményét megkér-

dőjelezi, hogy mindennek megvan a visszhangja Európa megbolydult egyetemlein, és kifejezetten vérszemet kap vele szemben a francia ideológia-kritika. Az aszinkronnak ebben a helyzetében Pataki *tett egy merész elővágást* (Pataki, 1976a), maga gyűjtötte egybe a válságirodalmat, szálazta szét és fonta egybe azt. Politikus végkonklúziója az, hogy a „létező szociálpszichológia” töredezett elméletalkotása, fogalmi üresjáratai, önmegtévesztő kísérletei, túlfutó általánosításainak történet-társadalmi irrelevanciája mind lehet hiba, de a társadalomtudományos körképében mellőzhetetlen a jelenségvilága, és a továbbvezető út pedig csak a még koncepciózusabb és módszeresebb empirikus kutatás lehet. *A felcsapó, lefojtott, majd továbbhullámzó vita* sok irányba futott szét (Vitányi, 1979; Erős, 1981; Buda, 1981; Erdősi, 1981; Pataki, 1981; Hunyady, 1984). Figyelmeztetett az empirikus vizsgálatok technikai buktatóira, a verbális és viselkedéses válaszok pszichológiai felszínességére és értelmezésének kulturális mélységére, a vizsgáltak közötti és a vizsgáltkkal való viszonyuk társadalmi-hatalmi beágyazottságára, a kutatók reflektálatlan előfeltevéseiben rejlő torzítási veszélyekre, majd mindenre. Kevesebb szó esett azonban arról, hogy mindennek más az akusztikája a Nyugatnak az empirikus kutatás tömegével és magas módszertani kultúrával rendelkező szakmai terepén, és *más nálunk*, ahol az aggályok, rosszabb esetben a módszertani impotencia talaján önigazolásul, jobb esetben a kezdeti próbálkozásokat meghaladó empirikus kutatásokra való gyürkőzés kételyeivel együtt jelentkeztek. Megítélésem szerint a válsághelyzetet Pataki *dramatizálta*, amikor koncepciózusan egy összképet kerekített a szakterületet kívülről megrázó (háborúellenes, életforma-váltó, nemzedéki megújulást hozó) társadalmi behatásokról, az amerikai tudományosság importjával ellenkező európai szellemiségről, a szociálpszichológia szakirodalmi és személyi felhozatalának az egyetemi kereteken túlcsorduló amerikai túltermelési válságáról, a tudományos iskolák kiélesedő szemléleti-módszertani vetélkedéséről.

Egyébként a tudományág előrehaladása minden várakozástól – így a válság-kor mefisztói alakját képező atyai barátom, Bill McGuire karmesteri útmutatásától – merőben *eltérő irányt vett*: a társadalmi relevancia növekedése helyett a társadalmi szempontból magában meglehetősen üres információfeldolgozási paradigma laboreredményeinek aranykorát hozta el. Nálunk a fenntartások lavinája azért addig nem jutott, hogy bárki azt állítsa, hogy többet tudunk az emberek társas viselkedéséről és belvilágáról, ha módszeres vizsgálatokról lemondunk, és ezekről pusztán elmélkedünk. Ehhez az állásponthez talán legközelebb az MTA intézet ekkortájt még szektaszerű személyiségelméleti csoportja járt, amely Marx egyedi társadalomkritikai módszereinek közvetlen alkalmazását kérte számon Patakin és a szociálpszichológia hazai úttörőin, és ezt az éles ideológiai fegyvert riasztóan forgatva nagyban hozzájárult a védekező szakmai körök összefogásához és személy szerint a megcélzottak presztízs-növekedéséhez. Talán mondhatjuk, hogy ezek mind együtt a szubdiszciplína születési kinjai voltak.

Pataki Ferenc kutatócsoportunk első demonstratív lépéseként egy körülírt, korrekt, világos logikájú mesterdarabot készített a csoportkohézió empirikus tanulmányozása során (Pataki és Hunyady, 1972, 7–201). Négy nevelőintézményben zömmel úttörő-örök képezték a sokoldalú szociometrikus felmérés tárgyát, amely a társakra eső választások eloszlásából kiindulva vezető magjának kiemelkedésével, belviszonyaival és beágyazottságával jellemezte a csoportszerkezetet, kontrollálva olyan tényezőket is, mint a csoportalakítás autonómiájának élménye és a csoport státusa a tágabb szociális

rendszerben (ezen jól kidolgozott és jól bemért kutatáshoz appendixszerűen kapcsolódott az én hozzájárulásom, amely a társvalasztási szerkezetet megkísérelte ideologikus attitűdök tekintetében fennálló hasonlóságok-különbségek viszonyrendszerével együtt, azzal kölcsönhatásban értelmezni). Az empirikus mintadarab kidolgozása mellett és azon túl Pataki gigantikus munkát végzett a szociálpszichológia meghonosításának azon fázisában, amelyet később úgy jellemezett, hogy *gyakorlatilag a semmiből indulva* kellett szerteágazó szakirodalmát feltárni, elrendezni, fogalmi struktúráját kihüvelyezni, és megtalálni a kutatást követelő továbbvivő kérdéseket. Látókörének szélesedését és az általa kijelölt gondolati súlypontokat mintegy metszetekként tükrözik a *Csoportlélektan* címen a Gondolat könyvkiadónál megjelent tanulmányválogatásai (Pataki, 1969, 1980), amelyek rendre érintették és kiteljesítették a csoportgenézis és -alakulás, az egyénekre gyakorolt befolyás és a vezetéssel való kölcsönviszony, a csoportközi kapcsolatok és a csoportteljesítmény hatótényezőinek sztenderd témaköreit. Elméleti síkra emelkedő elemzéseiben (Pataki, 1977, 1988) rendre megjelentek azok a dilemmák, hogy a csoportok töltik ki a társadalom kereteit, magukba sűrítik annak jellemzőit, ugyanakkor kimerevítve – sem elméletben, sem gyakorlatban – nem pótolhatják a társadalom viszonyainak elemzését. Meggyőződése szerint kitüntetett figyelmet érdemel az élő terepviszonyok között, saját történettel rendelkező csoportok elméletileg igényes elemzése, és a csoportkutatás fogalomrendszerének kikristályosítása jó, ha megelőzi a hatékony és népszerű csoporttechnikák alkalmazásának sebes terjedését. Hosszú időn át újra és újra reflektált az iskola terepének vizsgálati feltételeire és feladataira, mindig is megkülönböztetve az érték-célok által vezérelt pedagógiai közösségelemzést a csoportkutatás tárgyyszerű nézőpontjától és eredményértékelésétől. Figyelemre méltó, hogy az ugyancsak a Gondolat kiadónál megjelent – kockás – *Pedagógiai szociálpszichológia* tanulmányválogatása (Pataki, 1976b) címétől némileg eltérően nem a pedagógiai közeg terepsajátosságaira koncentrált, hanem mindenekelőtt az szociálpszichológiai mechanizmusok gazdagságát vette számba, amelyek az egyén társadalmi jellegének és aktivitásának kibontakozásában, szocializációjában közrejátszanak. Mert hát *az irodalomszintetizáló és elméletalkotást orientáló* Pataki a csoportkutatásra fókuszált a '60-as és a '70-es évek fordulóján, de rendkívüli munkabíráásával fokról fokra birtokba vette a helyben toporgó orosz, a külön utas francia, a lemaradását pótló német és a gazdagon burjánzó angol nyelvű, mindenekelőtt amerikai szakirodalom történeti mélységben felkutatott, a maga heterogenitásban nem mindig konkluzív szociálpszichológiai eszmefuttatásait, kutatási eredményeit, és több irányba mutató kutatási paradigmáit. Ezt a változatosságot érzékeltette szociológusok szociálpszichológia-oktatását megalapozó szöveggyűjtemény-sorozata, amelynek válogatása, fordítása, terminológiai összezsírolása, kiaknázása az oktatásban az ELTE-n vezetésével végzett történeti értékű műhelymunka volt.

A szociálpszichológia szakmai világirodalmának elemzésére Pataki egy *sajátos műfajt teremtett*, melynek egyik rokona a hazai kísérleti és személyiség-lélektanban bevezetett tematikus szemle-tanulmány, amely azonban a Pataki-írásoknál célzottabb, problémacentrikus, mozaikszerűen építkezik, a másik rokona a szociálpszichológia klasszikusainak egy-egy esszéje, amely azonban öntörvényűbb, egyetlen gondolati lendület, kevésbé enged helyet irodalmi helyeknek és nem is tépelődik azok viszonyán. Pataki rendszerető, rendkereső, rendszerező elme, ez nyilvánult meg sokféle tisztázatlansá-

got, megoldatlanságot, válsághangulatot jelző kritikai reflexióiban. Saját szakmai kiterjesztési pontjait két irányba kereste és találta meg. Egyik előrevívő kérdése az volt, hogy a csoportok milyen funkciót töltenek be, milyen formában töltenek be *funkciót a társadalom életében?* Ehhez szól hozzá érdemben egyik főműve, az 1998-ban megjelent, *A tömegek évszázada* (Pataki, 1998). Moscovici – az európai szociálpszichológia originális alakja – pár évvel korábban e tárgyban kiadott könyvével dialógusban rendszeres tankönyvet írt a csoportok leglazább, legzaklatottabb, legfelkavaróbb szélső változatáról, a társadalomba beépült, társadalomépítő csoportok ellenpontjáról, a forradalmak, pártmozgalmak, radikális társadalmi-kommunikációs változások ezen alanyáról, melynek szerepe is és szociálpszichológiája is éles fordulatokat vett az elmúlt száz esztendőben. Másik előrevívő kérdése az lett, hogy a csoportok milyen funkciót töltenek be a személyiség életében, hogy és mennyiben válnak az „én” *támpontjává és alkotóelemévé?* Ehhez igen merészen a maga modorában feltérképezte azon elméletek tömkelegét, melyek a mindenkori pszichológia megkerülhetetlen és kerülgetett tárgyára, az „én”-re vonatkoznak. 1982-ben megjelent monografikus értekezése (Pataki, 1982) az én-felfogások sokszínűségén talán nem tudott teljesen úrrá lenni, de arra alkalmasnak bizonyult, hogy az euro-amerikai szociálpszichológia – Henri Tajfel nevéhez köthető – szociális identitás elméletéhez kapcsolódva utat találjon az egyéneket csoportokhoz láncoló, őket összefűző azonosságtudat fogalomkörének kidolgozásához, történeti jelentkezésének regisztrálásához, alkalmi empirikus elemzéséhez (mint például tette ezt a rendszerváltó magyar parlament tagjainak önbemutatása alapján; Pataki, 1993, 49–82). Miközben az identitás-alakulás történeti-társadalmi kontextusát korántsem vesztette szem elől, talán itt és ekkor jut el legmesszebb az identitás pszichológiai szerveződésének elemzésében, a kategoriális önbesorolás mellett és alapján fellépő affektív tényezők ma dívó elemzésébe is belebocsátkozik (Pataki, 2004). A terepviszonyok szociálpszichológiai kutatását preferálva az identitás vizsgálatának adekvát eszközét azonosítja és használja az önéletrajzi emlékezetben (Pataki, 2001). Formailag talán nem teljesen ebbe a módszertani kategóriába esik *A NÉKOSz-legenda* című kötete (Pataki, 2005), amely egy szociálpszichológiai szempontokkal és terminusokkal is gazdagított rendszeres történeti mű, ám egy biztos – az önéletrajzi megközelítés élő tanúságaként –, a szerző, Pataki Ferenc identitásáról soha előbb, soha ennyit meg nem tudhattunk, mint ebből a részletgazdag, személyes tapasztalatokkal ötvözött, a politikai kontextusról felszabadultan nyilatkozó terjedelmes írásból. Nyilvánvalóvá válik, hogy a Horthy-Magyarországon – a szerző szerint – beértek egy társadalmi forradalom feltételei, a '40-es évek egymás után sarjadó kollégiumai a népi értelmiség úttörőinek kollektív önnevelését vállalták-végezték, mozgalmuk alig rejtett szövetségben állt a demokrácia kulisszái mögött a tényleges hatalmat birtokló kommunistákkal (pontosabban a nemzeti szárnyukat megjelenítő Rajkkal és Révaival). Pataki számára mély és szinte meghaladhatatlan konfliktust az okozott, hogy antidemokratikus társadalmi összjátékuk után a beérkezett kommunista hatalom (immár Rajk nélkül, ám Révai aktív közreműködésével) a kollégiumi közösségeket és ezek belső demokráciáját is felszámolta, pártállami bürokráciája alá begyötörte, és hogy ebben neki is hálátlan eszköz-szerep jutott.

Amikor '56 nyarán a népi kollégisták közösségtudata újra feltámadt, Pataki újra közösségtudatos volt otthon, velük gondolkodott a hatalomátvételen (első lépésben, az ifjúsági mozgalomban), amin azonban '56 októbere túllépett. Nagyon tanulságos, hogy belső

konfliktussal többszörösen terhelt politikai pályájának két érzelmileg is kiragygó élménye egyfelől a generációs-mozgalmi összetartozás volt, másfelől a kaján öröm, hogy a Petőfi-kör védnökeként – az események túlcspásáig – sikerre vitte generációs mozgalmukat a rákosista ellenállással szemben (még ha aztán ennek meg is kellett fizetni az egzisztenciális árát).

A rendszerváltást követően jelenik meg egy új szakmai szerep, egy új tematikus irány és egy új stílus Pataki Ferenc szakmai életművében. Mint erre utalt már a NÉKOSz-történet fel- és kidolgozása során, a szociálpszichológia bensővé tett nyelvén szólal meg (értsd terminológiájával él, téziseit alkalmazza), közéleti tapasztalataiból külső-belső konfliktusain érlelt tanulságait alkalmazza a friss társadalmi-politikai fejlemények és kilátások elemzése és véleményezése során (Pataki, 1993a, 1993b, 2000, 2008, 2011). Három fázisban óv, int és utat mutat társadalmilag vitathatatlanul releváns, minden óvatoskodó kétértelműségtől mentes szociálpszichológiai kommentárjaiban.

A rendszerváltást követő években az értékek őrzésére biztatott, *óvott* az arányt veszített és a méltányosságot sértő kilengésektől, felhívta a figyelmet a gyors és mélyreható társadalmi változásokban rejlő veszélyekre is. Mint *akadémiai vezető* – hiszen több cikluson át az MTA elnökeit adó II. osztály elnöke, majd társadalomtudományi alelnök volt – arról értekezett (Pataki, 1993a, 167–214), hogy a történelem soha nem kezdhető újra a „tisza lap” illúziójával. Az Akadémia hosszú múltra visszatekintő értékeit a totalitárius-patriarchális pártállami időszak után a tudományos közösség autonómiákra épülő autonómiájával célszerű gondozni és gyarapítani. Nem szabad hagyni a feltételeket szolgáltató politikai hatalmasságokat felülkerekedni, irányt diktálni, válogatásba bocsátkozni. Mint a szellemi közélet részvevője és elemző szociálpszichológusa már korán, (mint akkor fogalmazott) az újgyarmati szovjet berendezkedés felszámolásakor társadalmi léptékben is az autonómiák kibontakozásához fűzött reményeket. Ugyanakkor ma is méltányolható szakmai éleslátással és tudományos tisztasággal számolt a radikális társadalmi-politikai változások által felkavart félelmek tömkelegével és változatosságával, a bibói értelemben vett politikai hisztériák elharapózásának veszélyeivel. A személyes sérelmek és erőlködő túlkompensálás nyomán támadó előítéletesség – ezzel visszatérően foglalkozott – a bűnbakképzés méltánytalanságaira vezet, az előítéletes csoportközi viszonyok pedig az eltemetni vélt diszkrimináció kísérteteit kelthetik életre. Ezek pedig roppant morális-pszichológiai károkat okoznak nemcsak az üldözötteknek, de az üldözőknek is. Érzékeny elemzéseiben elméleti szinten is és frappáns empirikus kisvizsgálatokban gazdagon kamatozott a szociális identitás alakulásáról felhalmozott tudása.

2010 után, amikor a politikai körhinta megtorpant, a viszonylagos és dinamikus politikai egyensúly felborult, a hatalmi koncentráció szélesebben előrehaladt, három év elteltével készített egy longitudinális analízist a Fidesz pályájáról és karakteréről – az egykori pártállam születésére emlékezve (Pataki, 2013). Tévedhetetlenül ráismert arra, hogy a demokrácia álcájában újfent tekintélyelvű egypártrendszer épül ki, erről tanúskodik számára a történeti újrakezdés hangulata, a mindenre kiterjedő központosítás, az autonómiák és a karakteres ellenzők letörése, a szövetségesek felmorzsolása, a parlamentarizmus kiüresítése és a jog alávetése a rapszodikus politikai akarathoz. Rendkívül hatékonynak – és ezért különösen veszélyesnek – ítéli a Fidesz kommunikációját, amely mögött azonban – úgy véli – nincs koherens világnézet. Az idős Pataki

saját mozgalmi múltjának negatívumait látja, illetve ismeri fel a politika mai rendszerében, azzal a különbséggel, hogy annak volt magából kivetkőző eszmeisége, ennek viszont eleve csak kábító ideológiai koktéjlja van.

Nyilván nem kell minden elemében egyetérteni a személyes tapasztalatokkal hitelesített történeti analógiával, a rendszerváltástól eddig vezető út és ezen belül a Fidesz logikája érdemes lehet további elemzésre (túl azon, hogy ez egy formáit tekintve neobolsevik berendezkedés). De az eltompult közvélemény, a félrenéző tudomány, a ritka makacs kivételektől eltekintve mellébeszélő publicisztika világában a szerző szörnyű betegségből kiemelő emberi tartása, összefogottsága, tudományos és közéleti elkötelezettsége minden oldalú tiszteletet érdemel. Noha évtizedek óta nem szokásom, de recenziót írtam a *Hosszú menetelés. A Fidesz-jelenség* című kötetéről, amely szélesebben megjelent a *Magyar Pszichológiai Szemlében* (Hunyady, 2013), annak reményében, hogy azt nem fogja a kapcsolatunktól merőben idegen alantas hízelkedésnek tekinteni. Akadémiai pályafutásunk egyébként úgy alakult, hogy vezetői posztjain őt ritkán láttam, de hosszabb idő után örökébe lépve a II. osztály dolgaiban és a társadalomtudományi osztályok számára oly fontos együttműködésének kérdéseiben rendre kikértem a véleményét. Jól tudom tehát, hogy az elmúlt évben is milyen higgadt megfontoltsággal, tiszta mérlegeléssel kezelte a közérdekű ügyeket. Ez csak aláhúzza számomra is az év végén közkézre bocsátott utolsó könyvének jelentőségét. Popper Péternek – aki éles szemű megfigyelő volt, míg kényszerűen keleti bölcs nem vált belőle – volt egy számomra emlékezetes állítása: arra kell figyelni, amit az emberek elhúzódo diskurzusok utolsó perceiben, távozáskor mondanak, mert ebben bukik felszínre látogatásuk tulajdonképeni célja.

Erre asszociálok Pataki Ferenc utolsó könyve olvastán (Pataki, 2015), amely nem számvetés, nem lekerekített összefoglaló, nem kibontott esszé, hanem egy jelentős személyiség jól megválogatott végső mondanivalója, illúziók nélkül papírra vetett útmutatás.

Már címe is – *Nemzet és baloldal* – több-kevesebb pontossággal utal arra, hogy két tényező kapcsolatával foglalkozik: alaptézise szerint történetileg szétvált és szerencsétlen módon szembe is fordult egymással egyfelől a személyiség mélyebb rétegeiben gyökeret eresztő nemzeti hovatartozás és elkötelezettség, másfelől az ember nembeli összetartozásának halványabb érzete, amelyre azonban a szabadság és egyenlőség felvilágosult gondolatisága és programja ráépülhet. Felfogásában – az én-kategorizációs identitáselmélet teljes flexibilitásával és relativizmusával dacolva – a népi-etnikai kultúrtartalmakat őrző nemzetbe való önbesorolás a személyiség fundamentális alkotóeleme, a demokratikus és szocialista eszmeiség viszont – nyilván a társadalmi-gazdasági előrehaladás körülményeinek függvényében – értékválasztás és értékkövetés kérdése. Szociálpszichológiai szempontból érdekes, hogy tulajdonképpen szerinte két kontinuumról szól, melyeken belül természetesen vannak mérsékeltebb és szélsőségesebb pozíciók, de végső soron egy irányba esnek a nacionalizmus különböző fokozatai, mint ahogy egy másikba az egyenlő jogok köztársasága és a totális egyenlőség forradalmi terrorja. Történeti helyzetképe szerint a bolsevik rendszer összeomlása és a szocializmus megroppanása, elbizonytalanodása világszerte a nacionalizmus köpönyegébe burkolt társadalmi egyenlőtlenségek elhatalmasodására vezethet, és erre vezet nálunk, ami – megtudhatjuk – számára a leggyűlöletesebb múltat idézi. Hazai közszellemről

tőle soha nem hallott, váratlan hangon szól: „A folytonosság könnyen felfedezhető, de a folytonosság elvezet a '20-as évek elejének keresztény-nemzeti kurzusáig, addig a korszakig, amelyet Szabó Dezső – aki nem pusztán az *Elsodort faluban* képviselt eszmék prófétája, hanem a '20-as évek derekától kezdve a rendszer leghivatottabb és legelszántabb ostromozóinak egyike – nos, ezt az időszakot »görény kurzusnak« nevezzi.” (Pataki, 2015, 209) Ehhez képest – és ezt üzenetét olvastam én ki –, ha nincs is határozott remény, de lehet még esély a patriotizmussal egészségesen ötvözött szocializmus értékrendjének kimunkálására és érvényesítésére. Messzetekintő ajánlás ez, amelyhez szakszerű érték-vázlatait szerény személyes hozzájárulásként búcsúzóul felkínálja.

Nem lehetett céлом Pataki Ferenc szociálpszichológiai életművének teljes ívű áttekintése. Ennek jelzéséül csupán kulcsszavakat választottam előadásom címébe: *a csoportot*, amely egykori kutatócsoportunk általa választott indító témája volt.

A társadalmat, amely a tudóstársadalmunkban általa kiverelkedett szociálpszichológia felfogásban az egyének és csoportok kontextusa és jellegzetes egysége lett. *S a politikát*, ami sokszínű tudományunknak – általa is megjelenített – legyűrhetetlen kihívója és örök motivációja. Legalább e három vetületben szerettem volna érzékeltetni Pataki Ferenc markáns szellemi arculatát.

IRODALOM

- Buda B. (1981). Recenzió Pataki Ferenc: *Utak és választutak a szociálpszichológiában* c. könyvéről. *Pszichológia*, 1(2), 281–284.
- Erdősi S. (1981). Mozgásformák határán tájékozódva. *Pszichológia*, 1(2), 284–291.
- Erős F. (1981). A szociálpszichológia válsága: krízis kritika nélkül. *Pszichológia*, 1(2), 291–302.
- Gaszó F., Pataki F., Sántha P., & Várhegyi Gy. (1970). *Pályák vonzásában*. Budapest: Ifjúsági Lapkiadó.
- Gaszó F., Pataki F., & Várhegyi Gy. (1971). *Diákéletmód Budapesten*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Hunyady Gy. (1984). A kísérleti szociálpszichológia amerikai válságirodalma, és amit mi kiolvassunk belőle. *Pszichológia*, 4(1), 147–158.
- Hunyady Gy., Pataki F., & Váriné Sz. I. (1976). *Szociálpszichológiai kutatások Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hunyady Gy. (2013). Történelmi tanulságok a politikai pszichológia számára: Pataki Ferenc Hosszú menetelés című könyvéről. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 68(4), 789–793.
- Pataki F. (1966). *Makarenko élete és pedagógiája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Pataki F. (szerk.) (1969). *Csoportlélektan*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pataki F. (1976a). *Utak és választutak a mai szociálpszichológiában*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pataki F. (szerk.) (1976b): *Pedagógiai szociálpszichológia*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pataki F. (1977). *Társadalomlélektan és társadalmi valóság*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Pataki F. (szerk.) (1980). *Csoportlélektan* (2. átdolgozott kiadás), Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pataki F. (1981). Miről is vitatkozunk. Válasz Erős Ferenc észrevételeire. *Pszichológia*, 1(2), 302–313.
- Pataki F. (1982). *Az én és a társadalmi azonosságtudat*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Pataki F. (1988). *Közösségi társadalom: eszmény és valóság*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Pataki F. (1993a). *Rendszerváltás után: társadalomlélektani terepszemle*. Budapest: Scientia Humana.
- Pataki F. (1993b). *Bűnbakképzési folyamatok a társadalomban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Pataki F. (1998). *A tömegek évszázada. Bevezetés a tömeglélektanba*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pataki F. (2000). *Rendszerváltók és bűnbakok*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pataki F. (2001). *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pataki F. (2004). *Érzelem és identitás*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó.
- Pataki F. (2005). *A Nékosz-legenda*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pataki F. (2008). *Visszapillantás 2006 őszére. Az események társadalom-lélektani tényezői*. Budapest: Demos Magyarország.
- Pataki F. (2011). *A varázsát veszített jövő*. Budapest: Noran Libro.
- Pataki F. (2013). *Hosszú menetelés – A Fidesz-jelenség*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Pataki F. (2015). *Nemzet és baloldal*. Budapest: Noran Libro.
- Pataki F., & Hunyady Gy. (1972). *A csoportkohézió*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vitányi I. (1979). A szociálpszichológia határai és lehetőségei. Szerkesztőségi kerekasztal beszélgetés. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 36(4), 385–392.

GROUP, SOCIETY, POLITICS

HUNYADY, GYÖRGY

Ferenc Pataki, who was an outstanding expert of community education until 1965 and subsequently undertook the formation of a Social Psychology Group in the Institute of Psychology of the Hungarian Academy of Sciences, played an especially important role in the institutionalization of social psychology in Hungary. He was the one who fought the battle of legitimization of this specialized branch of science that constantly met ideological reservations; he argued that cultivating social psychology would make the scientific image of society complete and would be remunerated in real life in the relationships among people and groups. Building on Hungarian traditions, he started his research activity in the area of group psychology, culminating in the modern topic of social identity. As an academic representative of social psychology, in his essays he turned to the social atmosphere, dangerous conflicts, and political turns related to the regime change with analytic attention. In the closing period of his activity he studied and highlighted the fundamental questions of Hungarian national identity and those of Hungarian democracy.

Key words: *groups, social identity, politics, history of Hungarian social psychology*